

İNANÇ TEMELİNDE SUYUN YARADILIŞ DÜŞÜNCESİ VE GELENEKSEL YAPI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ BELIEF BASED ON THE IDEA OF THE CREATION OF WATER AND ITS EFFECT ON TRADITIONAL STRUCTURE

Osman ESİN*

Öz

Türk ve dünya mitolojilerinde su, kutsal bir kavram olarak kabul edilmiştir. Her şeyin, başlangıçta var olduğuna inanılan “İlksel Deniz”den meydana geldiğine dair inanç, mitolojik tasavvurların çekirdeğini oluşturmuştur. Eski insanlar, evrenin oluşumunda oynadığı etkin rol nedeniyle suyu ilahi bir güç olarak nitelmişler ona tapmışlardır. Su kültürüne bağlı olarak oluşan inanç sisteminde dağ, ırmak, nehir, deniz gibi doğa unsurları da kutsal bilinmiştir. Su, geleneksel toplumlarda, doğumdan ölüme kadar insan yaşamının her safhasında daima öne çıkan unsur olmuştur. Su kavramı etrafında oluşan manevi kültür kalıntıları, insan toplulukları vasıtasıyla günümüze kadar ulaşmış ve tek tanrılı dine geçildikten sonra da yer yer varlığını sürdürmüştür.

Bu makalede, doğa üstü güçlerin insan yaşamı üzerindeki etkilerine değinme, insan ve doğanın, evrendeki yeri ve evrenle olan ilişki derecesini belirleyen faktörlere açıklık getirme amacı güdülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Yaradılış, Tanrı, Ak Ana, Tiamat, yer-su, Şerbet-i Murazaa.

Abstract

In Turkish and world mythology, water is considered a sacred concept. Belief that everything was made up of the “primitive sea”believed to exist in the beginning, constituted the core of mythological mystics. Ancient people worshipped water as a divine power because of its active role in the formation of the universe. In the belief system which is based on the cult of water, nature elements such as mountain, river, river and sea are also known as sacred. In traditional societies, water has always been a prominent element in every aspect of human life, from birth to death. The cultural remnants of the water around the concept reached our günümü through the human communities and continued to exist after the transition to monotheistic religion.

In this article, it is aimed to address the effects of supernatural forces on human life, to clarify the factors that determine the place and degree of relationship between man and nature in the universe and the universe.

Keywords: Creation, God, Ak Ana, Tiamat, Ground-Water, Şerbet-İ Murazaa.

1. Giriş

İnanç ve tapınma, yaşamda meydana gelen büyük olaylara bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Çevre koşullarına uyum sağlamak ve doğal yaşamı denetimi altına almak isteyen insan kendi gücünün sınırlarını aşan durumlar karşısında şaşkınlığa kapılarak yüce varlıklara, mitsel atalara ve Tanrıların ruhlarına seslenerek teselli bulmaya çalışmıştır. Doğa üstü güçlere sesleniş ve Tanrı tasarımları, derin bir saygıyla uyulup önemsenen örf ve adetlerin, geleneklerin kaynağını oluşturmuş ve giderek fenomenolojik ve ilahi bir nitelik kazanan bu gelenekler, yaratılış düşüncesine felsefi bir derinlik katmıştır (Malinowski, 2000: 7,13,34).

Bütün geleneksel toplumlarda “yaratılış” ve “Tanrı” kavramları üstünde çok durulmuştur. Evrenin (kozmosun) doğuşu ve ortaya çıkışı konusunda üretilen sorular başlangıçta hep “mito-poetik” tarzda yanıtlanmış ve bu durum zengin bir mitoloji kültürünün meydana gelmesinde etkili olmuştur. Destanların ana gövdesini de bu mitolojiler oluşturmuştur. Kozmosa ait bilgilerin simge ve sembollere dönüştürülerek yaşatıldığı bu mitolojiler bilgi, inanç ve kutsallık noktasında genetik hafızamızın kaynağı sayılmıştır

Tarih sahnesinde yer alan çeşitli kavimlere ait mitolojiler, merak ve heyecan uyandıran olay ve olgulara yaklaşım ve onların yorumlanış tarzına göre birtakım farklılıklar gösterebilir de milli bünyenin oluşması ve milli ideolojinin şekillenmesinde etkili olmuştur.

Genellikle bazı Asya kavimleriyle farklı coğrafyalarda yaşamış olan başka halkların mitlerinde kozmosun oluşumuyla ilgili olarak hep *büyük bir denizden* söz edilmektedir. Evren bilinmeyen bir zamanda su üzerinde bir kaosla başlamıştır (Bratton, 1995: 28). Kaosun veya başlangıcın simgesi olan “dünya denizi” genellikle “gök” olarak algılanmıştır; gök ve yer, yaratıcı tarafından bu denizden yaratılmıştır. Göğün yeri çevrelemesi, onun deniz gibi düşünülmesini sağlamıştır. Tanrıdan önce yaratılan ve nefsi simgeleyen su, bütün evrenin ‘*materia prima*’sı kabul edilmiştir (Burchard 1997: 141)

*Dr. Öğr. Gör., İstanbul Bilim Üniversitesi, Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü

Mitolojik tasavvurda kaos olarak nitelenen ve evrenin ilk elementinin bulunduğu ana madde olan su, kozmosun içindedir. Evren, ne kadar genişlese de hiçbir zaman su diye betimlenen kaosu yani ana maddenin dışına çıkamaz, daima kaosu sınırları içinde kalır. Bu nedenle su, kozmosun (evrenin) kaynağını oluşturmuş ve bu özelliğiyle de evrenin ortaya çıkışına dair ilk mükemmelliği yansıtmıştır. Kozmogonik oluşumda ana rahmi olarak düşünülen su, dişi ve doğurgan niteliklidir, ayrıca gizli güçleri bünyesinde topladığı için de büyüsel bir işleve sahiptir.

Su, yaşamın gerçek elementidir. Kozmik bilgilere göre bütün canlı varlığın özünü kendinde barındıran su, "ilahi" olarak nitelenmiş, suyun ilk örneği olan "hayat suyu" da sonsuz yaşam kaynağı olarak algılanmıştır (Eliade, 2003: 199-200).

2. Türk ve Dünya Mitolojilerinde Yaradılış Düşüncesinde Suyun Rolü ve Önemi

Eski Türk inancında en kutsal ve en güçlü tabiat varlığı gök idi. Bu nedenle bütün gelenekler ve inançlar gök üzerine kurulmuştur (Ögel, 1971: 258). "Gök", Türklerin nezdinde "Tengri" idi. Ancak Tek başına yaratıcı ve kutsal bir güç olmayan "Kök Tengri"nin üstünde de onu yaratan başka bir yüce gücün varlığına inanılmaktaydı. Göktürk Yazıtları'nda bu, açıkça şöyle belirtilmiştir: "Üstte mavi gök, alta yağız yer kılındıkta (yaratıldığında), ikisi arasında insanoğlu kılınmış (yaratılmış); insanoğlunun üzerine (de) ecdadım Bumun-Kağan, İstemi-Kağan, (Kağan olarak) oturmuş" (Ergin, 1970: 4.).

Türk mitolojisine göre dünya, başlangıçta uçsuz bucaksız, sonsuz sudan ibarettir. Bu sonsuz suyun üzerinde mütemediyen uçup duran Tanrının konacağı küçücük bir kara parçası bile yoktur (Ögel, 1989: 419-492). Bu kozmik oluşum, W. Radlof'un derlediği Altay Yaradılış Destanı'nda şöyle geçer:

Hiçbir şey yok iken Tanrı Kayra Han'la uçsuz bucaksız su (okyanus) vardır. Dalgalandıran suyun içinden yaratıcı dişi Tanrı Ak Ana (Akine) çıkararak Tanrıya, "Yarat" deyip sonra tekrar suya gömülür. Bunun üzerine Tanrı Karahan da kendisine benzer bir varlık yaratarak ona "Kişi" adını verir. Bu anlatıma göre su, evrenin ilk maddesi olup bütün alem bu okyanus suyundan yaratılmıştır (Gökalp, 1975: 35; Ögel, 1971: 98).

Verbitskiy'in derlediği Altay Yaradılış Destanı'nda da dünya gene uçsuz bucaksız denizdir. Ancak burada Tanrı Kayra Han'ın yerini Tanrı Ülgen alır. Ülgen, denizden çıkan bir taşın üzerine çıkıp yerin ve göğün nasıl yaratılacağını düşünürken su içinde yaşayan dişi ruh Ak-ene (Ak Ana) çıkıp gelir ve Bay Ülgen'e yaratma kudretini verir, Ülgen de yeri ve göğü yaratır (Hassan: 2000: 78).

Dünya bir deniz idi ne gök vardı ne bir yer
Uçsuz bucaksız sonsuz sular içreydi her yer
Tanrı Ülgen uçuyor yoktu bir yer konacak,
Uçuyor arıyordu katı bir yer bir bucak

.....
Denizden çıkan bir taş fırladı çıktı yüze
Hemence taşı tuttu bindi taşın üstüne !

.....
Bir Ak Ana (Ak-ene) var idi yaşardı su içinde
Ülgen'e şöyle dedi göründü su yüzünde
Yaratmak istiyorsan sen de bir şeyler Ülgen
Yaratıcı olarak şu kutsal sözü öğren!
De ki hep yaptım oldu başka bir şey söyleme
Hele yaratırken yaptım olmadı deme!
Ülgen yere bakarak "Yaratılsın yer!" demiş
Bu istek üzerine denizden yer türemiş
Ülgen göğe bakarak "Yaratılsın gök" demiş
Bu buyruk üzerine üstünü gök bezemiş

.....

(Gültepe, 2014: 418)

Bu “başlangıçtaki sonsuz su” inancı, “Türeyiş” efsanelerinde adı sıkça geçen “okyanus, deniz, göl, ırmak” gibi kavramlara, uyandırdığı çağrışımlar açısından kutsallık katmıştır; çünkü suyun, tuzlu deniz sularının, evrenin oluşumu ve insanın yaratılışında etkin rol oynadığına inanılmaktadır.

Türk halkları yaratılış konusuna ilişkin zengin bir efsane kültürüne sahiptir. Lebed Tatarlarına göre önce her taraf sudur (Gültepe, 2014: 429). Güney Sibiryaya Türkleri dünya topraklarının bittiği yerde sonsuz bir “mavi deniz”in bulunduğu inanır; bu denizin adı da “Kök Tengiz” yani “Gök Deniz”dir (Ögel, 1971: 124). Kırgızlara göre yerin en altında, üzerinde çok kalın bir bulutun dolaştığı büyük bir okyanus bulunmaktadır (Gültepe, 2014: 420). Eski Kırgızların torunları olan Abakan Tatarlarının dünya görüş ve anlayışlarına göre kuzeyde büyük bir okyanus vardır. Efsanevi büyük hakanlardan biri olan Ak-Han bu büyük denizin kenarındaki Ak-Dağ’ın eteklerinde deniz köpükleri yanında oturur ve bu kutsal denizden su içer (Ögel, 1971: 292).

Efsanelerin büyük bir çoğunluğu bir anneye, doğurgan bir kadına veya bir hayvanın dışısına dayanmakta ve doğumun yapıldığı yer olan mağara veya ağaç oyuğu sembolik bir rahimi oluşturmaktadır (Roux, 2002: 179). Örneğin Oğuz Kağan, ikinci karısını bir göl ortasında bulunan küçük bir adacıktaki ağaç kovuğunda bulur ve bu evlilikten olan üç oğlundan birinin adı “Deniz” diğer ikisi de “Gök” ve “Dağ”dır (Bang - Arat, 1970: 4). Burada, çocukların adları kutsal “Gök” ve “Yer-su” unsurlarına işaret etmektedir (Çoruhlu, 2010: 125; Roux, 2002: 210). Ağaçtan türemeye ilgili efsanelerin en önemlisi ise Uygurların türeyiş efsanesidir. Bu efsanede de eski Uygur ataları, iki nehir ortasında bulunan bir adacıktaki kayın ağacından doğmuştur (Ögel, 1971: 94; Çoruhlu, 2010: 127). Bir Yakut efsanesine göre de bu kutsal ağaçlardan birinin içinde bulunan “Ana Tanrı” bazı efsanelerde zaman zaman ağaçtan çıkıp göklerde gezinir, bazı efsanelerde ise denizin dibinde yaşar. Bazı Yakut efsanelerinde de yeryüzünün merkezinde göğü kateden büyük gövdeli bir ağacın köklerinin altından “güç verme yeteneği bulunan” ebedi bir dalganın fıskırdığı ve bunun köpüklü, sarı bir sıvı olduğu söylenmektedir (Roux, 2002: 155). Yaratma gücüne sahip olan “Ana-Tanrı”ya Altay Türkleri “Ak-Ana” diyorlardı (Ögel, 1971: 96). Ağaçtan türemeye ilgili efsaneler, Türk topluluklarında kökü tarih öncesi devirlere kadar uzanan orman kültürünün yansıması olarak düşünülebilir (Çoruhlu, 2010: 128; İnan, 1976: 185). Dağ, su (ırmak, göl, pınar) ağaç, kaya kültürleri gibi unsurlardan oluşan orman kültürü, Orhun Abideleri’nde “yer sub=yer su” (Ergin, 1970: 6, 21) adı altında toplanmıştır. Bu mukaddes “yer sub”lar, hem koruyucu ruh hem de vatan idi (İnan, 1976: 30). Bu yüzden kutsal bir değer taşıyan tabiat unsurlarının eski Türk inancında önemli bir yeri vardı. Kutsal ağaç, kutsal su ve kutsal dağ, doğrudan Tanrı’nın Cennet’i ya da katı ile ilgiliydi. Kutsal ağaç ve dağların zirveleri Cennet’e kadar uzanırken kutsal akarsular da Tanrı’nın Cennet’inden gelip tekrar oraya dönmekteydi. Nitekin Orta Asya ve Sibiryaya halkları, Cennet’te bir göl ya da denizin sütle dolu olduğuna inanmaktaydılar. Altay Türkleri bu göle “Süt-Ak-Köl” (Süt gibi Ak Göl) diyorlardı. Bu “Süt-Ak-Köl” hayatın kaynağı idi. Göle bu adın verilmesi, içindeki kutsal suların süt gibi akmasından ileri geliyordu. Buna benzer bir mitolojik anlatım da Yakut Türklerinde geçer: *Gök Tanrı’nın tahtı, süt gibi ak bir dağ üzerine kurulmuş ve bu dağın üzerinde de yine sütle benzer bir deniz bulunmaktadır.* Burada da “aklık” kutsallığın bir ifadesi ve rengidir. “Gök Deniz”, İran mitolojisinde de rastlanan önemli motiflerden biridir (Ögel, 1971: 308-309).

Yenisey Türkleri, ırmağın kaynaklarını aldığı dağlara “Gök Dağı” diyerek bu yolla kaynak bölgesini kutsallaştırmıştır. (Ögel, 1971: 312). İrtiş Irmağı, Kimeklerin tanrısıdır; onlar bu ırmağı ulularlar ve ona secde ederler (Gökyay, 1973: CCXCII). Göller içinde efsanelerde en çok yer alan göl, Issık Göl’dür. Sözde Türkler her yeri dolaştıktan sonra bu gölün kenarına yerleşmişlerdir (Kalafat, 1995: 53-54). Barsgan ahalisi, “Issık-Göl”ü yılda bir törenle dolaşarak onu takdis eder (Togan, 1948: 14). Altay-Yenisey Şamanist Türklerin ayinlerinde söyledikleri ilahilerde “Yenisey, Abakan, Kem, Tam” ırmaklarının adları geçer. Altın Ordu Kıpçaklarının destanlarında Volga ırmağına “Ana İdil” denilmektedir (İnan, 1976: 41). Yine İnan, El-Birûnî’ye dayanarak, Oğuz Türklerinin bir pınar yanında secde ettiklerinden söz eder (İnan, 1976: 184).

Doğal olan her su, yaratılışta oynadığı etkin rolden gelen kutsallığıyla bütün inanç sistemlerinde, Tanrıya yakarmada, kutsama özelliğine sahip oluşunun yanında, saflaştırma ve yeniden hayat verme özelliğiyle günahları temizleyici bir unsur olarak değerlendirilmiştir, (Mircea, 1992: 182-183). Eski Hind’de, ölüleri suda gömerek günahlarından arındırmak, suda ölmeyi şerefli bir ölüm saymak ve su ruhlarına inanmak şeklinde hakim olan su kültürü, Amu-derya (Ceyhun) ve Sır-derya (Seyhun) bölgesindeki Türkler arasında (Togan, 1970: 399) hatta Aral-Hazer bölgesinde de yaygın bir hal almıştır. Yakut Türklerinin inancına göre Korkut Ata’nın Sır-derya üzerinde, bir seccade üstünde, elinde kopuzuyla ölümü beklediği

söylenir (Ergun, 2002: 124). Eski paganizm devrinde, ölümlerini Ceyhun ırmağına sallandıran Oğuzların da bu gelenekten etkilendiği görülmektedir. İslam devrine ait rivayetlerde, Ceyhun ırmağı, bir günahkârın cesedi üzerinden kırk yıl akarsa bu yoldan ölünün ermiş mertebesine ulaşacağı söylenmektedir. Altay ve Yenisey Türklerinin, ayinlerinde suya karşı okudukları ilahilerde Tom ve Kem (Yenisey) ırmakları '*merhametli, yaşlı bir kadın*' olarak nitelenmiştir (İnan, 1953: 250).

Dede Korkut Kitabı'nda adı geçen deniz kulunu boz aygır (Ergin, 1971: 57), Başkurtların masallarında, "*sudan çıkmış aygır*" neslinden olan attır. Azerbaycan Türklerinin Köroğlu destanına göre Köroğlu'nun kır atı da Ceyhun nehrinden çıkmış bir aygırın soyundan gelmiştir (İnan, 1976: 156). Kırgızlarda çocuğu olmayan kadınlar, sahrada tek başına bulunan bir kuyu (pınar) ya da su yanında kurban kesip sabahlarlar (Bahar, 1997: 56). Manas Destanı'nda Cakıp Han, çocuğu olması için büyük hatunu Çıyırdı'dan, "*mezarlı yerleri, yatırları ziyaret etmedin, kutlu yerlerde yuvarlanmadın, kutlu pınarda gecelerce kalıp çocuk istemedin*" diyerek yakınmıştır (Manas Destanı, 1972: 7). Dede Korkut Kitabı'nda, rüyasında yurdunun ve evinin yağmalandığını gören Salur Kazan, önüne çıktığı bir su için, "*Su Allah yüzünü görmüştür, ben bu su ile haberleşeyim*" diyerek suya şöyle seslenir:

*Çığnım, çığnım kayalardan akan su,
Ağaç gemileri oynadan su
Hasan ile Hüseyin'in hasreti su,
Bağ ile bostanların ziyneti su
Ayşe ile Fatma'nın nikahu su
Şehbaz atlar içtiği su
Kızıl develer gelüp çevresinde yattığı su
Odamın haberini verir misin değil bana
Kara başum kurban olsun suyum sana (Ergin, 1971: 36)*

Günümüz Yakut Türklerine göre her ırmağın, gölün ve pınarın ayrı bir iyesi vardır. Karagas Türkleri su iyesine "*Sug ezi*" adını verir ve bol balık avlamak isteyen balıkçı, bu iyenin ruhunu memnun etmek için bir kayın ağacına onun adına renkli bir bez parçası bağlar (Kalafat, 1995: 53).

Yukarıda da belirtildiği gibi Türk mitolojisinde dünyanın yaratılışına dair, başlangıçta hep bir okyanustan söz edilmiştir. Benzer durum, başka ulusların mitlerinde de görülmektedir. Çok Tanrılı bir dinin yaratıcısı olan ve sayıları 1500'ü bulan Tanrılar üzerine çok zengin bir mitoloji geliştiren Sümerler, İ.Ö. 3000'de evrenin oluşumuna dair derin incelemelerde bulunmuşlar ve geliştirdikleri kozmogonik öğretiyeye göre başlangıçta, kökeni ve doğuşu konusunda bir şey söyleyemedikleri ama her zaman varmış gibi düşündükleri "*İlksel Deniz*"den söz etmişler, bu "*İlksel Deniz*"i, bir tür neden ve hareket ettirici unsur olarak görmüşlerdir (Kramer, 1999: 112-113). Sümer inancına göre, gök ile yerin birliğinden oluşan "*Kozmik Dağ*" (evren), bu "*İlksel Deniz*"den yani tuzlu sudan meydana gelmiştir (Kramer, 2002: 153-198). Altaylıların panteonundaki yaratıcı dışı tanrı Ak-ene (Ak Ana)'nın benzeri olan Tanrıça Tiamat, evrenin bomboş olduğu bir ön zamanda, '*İlksel Deniz*'i temsil eden '*İlksel Ana*' kabul edilmiş ve yaratılışta etkin rol oynamıştır (Kramer, 1999: 112-113; Kramer, 2002: 153,198). Sümerlerin geliştirdiği kozmogonik öğretiyeye göre evren, bütün Tanrılar ve insanlar, Tiamat ile onun tatlı sulardan sorumlu eril eşi Absu (Abzu)dan meydana gelmiştir (Kramer, 2002: 198, 288). Sümer tanrularından adı deniz için geçen Tanrıça Namnu da "*gök*"ü ve "*yer*"i doğuran ana olarak betimlenmiştir (Hooke, 1995: 25). Sümer mitolojisindeki "*başlangıçta sonsuz su*" olgusu ile Türk mitolojisi arasında görülen şaşırtıcı benzerlik, Sümerlerin Orta Asya kökenli ve Türk olduklarına dair bilgileri destekler niteliktedir.

Sümerlerden başka Türk mitolojisiyle yaratılış noktasında benzerlik gösteren başka mitolojiler de vardır. Söz gelimi yaratılışın çeşitli varyantlarının bulunduğu Çin mitolojisinde başlangıçta iki okyanus ile merkezde bir kara parçasından söz edilmektedir. (Oğuz, 1998: 22). Çin mitinde su, kuzey bölgesini ve arınmayı simgeler ve sembolü de Kara Kaplumbağadır; siyah da kaosu temsil eder (Akman, 2002: 3). Japon efsanelerinde su kavramı hep öne çıkan temel öğedir (Challage, 1987: 15). Hindu inancında yeryüzünü, bütün varoluşu destekleyen "*Agni*" tanrısı sulardan doğmuştur. İranlılarda su (Apo) hem güneş, hem ay hem de ilkel okyanustur (Akman, 2002: 3). İnka ve Maya efsanelerinde henüz insanlar, hayvanlar ve bitkilerin bulunmadığı bir zamanda gökyüzünün altında tüm enginliğiyle sakin bir şekilde uzanan denizden söz edilir (Krickeber, 1997: 34). Aztec'lere göre sular ilkel kaostur; Budist düşünce sisteminde de su, maddi

hayatın sürekli hareket halinde oluşudur (Akman, 2002: 2). Mısır yaratılış mitolojisinde hayatın kaynağı kadim sular olarak geçer (Bratton, 1992: 68). Kuzey Amerika'da yaşayan Kızılderili kabilelerinden Çeyenilere ait "Tanrıdan başka hiçbir şeyin olmadığı ve göle benzeyen tuzlu suyun Tanrı tarafından sonradan yaratıldığı" görüşünün, her ne kadar Türk mitolojisindeki Tanrı ve "başlangıçta sonsuz su" görüşüyle çelişiyor görünse de bu varyantlaşmada göze çarpan yakınlığın, Kızılderililerin, Asya'dan geldikleri ve Türklerin akrabası oldukları yolundaki teorilere bir haklılık payı katmaktadır (Oğuz, 1998: 22).

Yunan mitolojisinde evren, iki denizsel güç olan Okeanos ile Thetis'ten doğmuştur; Okeanos, gürültüyle akan kudretli bir nehirdir. Thetis, Okeanos'un kendi akışından ayrı olmayan bir su kitlesidir (Estin ve Laporte, 2003: 94). Venüs, sulardan yükselmiştir. Uranos'a ait spermelerin tuzlu deniz suyu ile birleşmesi sonucu oluşan köpükten güzellik ve aşk Tanrıçası Afrodite doğmuştur (Özcan, 1970: 98; Estin ve Laporte, 2003: 94). Poseidon ve Neptun su gücünü kontrol eder; Poseidon, pınarları yerden fıskırtan tanrıdır (Estin ve Laporte, 2003: 111). Kehanetten medet umanların, Zeus ve Apollon gibi tanrılara yönelttikleri soruları rahip, defne yapraklarına basarak ve kutsal bir pınar suyundan içerek yanıtlar (Estin ve Laporte, 2003: 69). Antik Yunan düşüncesinde su, evrenin temelini oluşturan dört arkhe "toprak, su, hava ve ateş"ten biridir.

3. Monoteist Dönem Yaratılış Düşüncesi ve Geleneksel Uygulamalarında Suyun Etki Gücü

Daha çok, erken döneme ait "tatlı su" ve "tuzlu su" kavramları etrafında gelişen çok Tanrılı inanç sistemi, tuz denilen maddeye de kutsallık katmıştır. Özellikle tuzlu deniz sularının yaratılışta oynadığı etkin rol gereği dini ve ilahi bir nitelik kazanan tuz, her dönemde çok önemsenen toplumsal bir değer olmuştur. Hayatın kaynağı olarak düşünülen denizden gelen tuz, Tanrıça "Tiamat"la bağlantılı olarak yaratıcı dışı yapıyı, yani anneyi ve kadını temsil etmiştir. Homeros, tuzun Tanrısal bir nesne olduğunu söyleyerek ona "ilahi" sıfatını verir. Platon da tuzun, özellikle Tanrılara ait olduğunu belirtir (Kurlansky, 2003: 9; Gölpınarlı, 1949-50: 86). Yine Platon, Şölen'de, tuzun faydaları üzerine akıl almaz övgülerden söz edildiğine değinir (Platon, 2002: 23). Tuzun, tıpkı su kültüründe olduğu gibi sihirli, tedavi edici ve temizleyici özellikler taşıdığına inanılmış ve bu nedenle geleneksel uygulamalarda, dini ritüellerde tuzun arındırma gücünden yararlanılmıştır. Tek tanrılı döneme geçildikten sonra da kutsal kitaplarda bu tür uygulamaların ilginç örneklerini görmekteyiz. Özellikle Tevrat'ta Musa'nın Dördüncü Kitabı Sayılar'da: "Rabbin önünde ebedi tuz ahdidir." (Sayılar:18/19) denir. Yine Tarihler'de: "İsrail'in Allah'ı, tuz ahdiyle Davud'a ve oğullarına bütün İsrail üzerinde krallık hakkı verdi." (II. Tarihler: 13/5) ifadesi yer alır. Burada tuz, istikrar ve kalıcılığa yaptığı katkının yanında Tanrının İsrail'le yaptığı sonsuz antlaşmanın simgesi olmuştur. Bu nedenle Antik ve günümüz Yahudileri, Tanrı ile halkı arasındaki bu antlaşmaya olan ebedi bağlılıklarını göstermek için cuma geceleri, Tanrı armağanı kabul edilen Sebt ekmeğini tuza banarlar (Kurlansky, 2003: 9, 12).

Sümerlerin kendilerini "Toprağın tuzu" olarak tanımlamaları, İncil'de aynen tekrarlanmış, İsa havarilerine: "Dünyanın tuzu sizsiniz." (Matta: 5/3) demiştir. Yine İsa: "Herkes ateşle tuzlanacaktır. Tuz iyidir. Fakat eğer tuz kendi tuzsuzluğunu kaybederse ne ile ona tat verirsiniz? Kendinizde tuz olsun ve birbirinizle selamet üzere olun." (Markos: 9/49-50; Luka: 14/34) derken, aslında gerçek tuzun kendisi olduğunu ve tuzun insanı susatması gibi gerçek kurtuluşun ve ruhsal esenliğe duyulan özlemin kendisinde toplandığını belirtmek istemiştir.

Tuz, eski toplumda gerçekleştirilen kurban uygulamalarında değişik biçimlerde bir araç olarak kullanılmıştır. Sözelimi, insan kurban uygulamalarında ölünün tuzlanarak muhafaza edilmesi yoluna gidilmiştir. Eski Ahit'te geçen ve "ölüler diyarı" diye adlandırılan "tuz çukurları" ifadesi bunu doğrulamaktadır: "Onları ölüler diyarı gibi diri diri ölüm çukuruna inenler gibi bütünüyle yutalım." (Süleyman Meselleri: 1/12). Tuz, insan kurban uygulaması yasaklandıktan sonra hayvan bitki sunumu içinde de etkili bir unsur olmuştur.

"Su gibi cismani olmayan ancak ondan daha etkili arıtma ve arınma aracı" olarak düşünülen tuzun (Yesaya: 1/25; Zekeriya: 13/9), "Tanrının ruhları arıtan ruhunun sembolü" kabul edilen (Malaki: 3/2-3; Sirak: 2/5) 'ateş' sözcüğüyle bir arada kullanılması da tesadüfi değildir. Nitekim 'toprak, su, ateş ve tuz' ile ibadetler yapılmıştır. Yine Rabbe ateşle yapılan takdimelerde de tuz kullanılmıştır. Eski Ahit'te "tuzlanmış, temiz ve mukaddes hoş kokudan" söz edilir. (Çıkış: 30/35; 29/18). "Ateşle yapılan takdime Rabbe hoş koku" kabul edilir (Levililer: 2/3; 2/9; 4/31; 7/17; Çıkış: 12/10; 18/12). Hatta Musa yasalarında "Güzel kokulu buhurun bile tuzlanmış, saf ve kutsal olması" istenir. (Çıkış: 22/26; 34/35). Yine ekmek tahıl sunularında Allah'ın ahdi olan tuz, eksik edilmeyecek ve bütün sunuların üzerine tuz dökülecektir. (Levililer: 2/11-13).

Tevrat'ta, Musa'nın Dördüncü Kitabı Tekvin'de, su kavramının yaradılıştta oynadığı etkin role dair şu açıklamaları görüyoruz:

Allah gökleri ve yeri yarattı (Tekvin, 1/1). Ve yer ıssız ve boştu; ve enginin yüzü üzerinde karanlık vardı; ve Allah'ın Ruhü suların yüzü üzerinde hareket ediyordu (Tekvin, 1/2). Ve Allah dedi: Suların ortasında kubbe olsun, ve suları sulardan ayırsın (Tekvin, 1/6). Ve Allah kubbeyi yaptı, ve kubbe altında olan suları, kubbe üzerinde olan sulardan ayırdı (Tekvin, 1/7). Ve Allah kubbeye "Gök" dedi (Tekvin, 1/8).

Tevrat'ta su kavramı en çok, , yeryüzünde zorbalığa neden olan insanlara, Allah'ın bir cezası olarak meydana gelen Nuh Tufanı'nın geçtiği bölümlerde geçmektedir (Tekvin, 6/13, 1417; 7/4, 6, 7, vd.).

Her şeyin, evrenin ana ögesi kabul edilen sulardan çıktığı görüşü, Kur'anı Kerimdeki bazı ayetlerde Allah kelamı olarak geçmekte ve yaratılış maddelerinden birisi olarak anlatılan suyun, canlılar için taşıdığı önem vurgulanmaktadır. Allah insanları imana davet ederken de dikkatleri çoğu kez su üzerine çekmiştir. Evrenin yaratılışı ile ilgili ayetlerde, göklerin ve yerin daha önce yaratılmış bir çekirdek varlıktan meydana geldiği, başlangıçta basit bir özelliğe sahip olan bu varlığın açılarak yer ve gökleri oluşturduğunu anlamaktayız (Kocabaş, 60-61)

"O nankörler görmediler mi ki göklerle yer bitişik idi, biz onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık" (Enbiya: 88). "O iki denizi birbirine saldı. Bu, tatlı, susuzluğu giderici; bu da tuzlu ve acıdır. Ve ikisinin arasına birbirine geçmelerine engel olan bir perde koydu." (Furkan: 53). "İki deniz bir olmaz: Şu tatlı, susuzluğu keser, içimi (boğazdan) kolay kayar; şu da tuzlu, acıdır. Hepsinden de taze et yersiniz." (Fâtır: 12). "O, hanginizin amelinin daha güzel olacağı konusunda sizi imtihan için, henüz Arş'ı su üstünde iken gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratandır. Böyle iken "Ölümden sonra şüphesiz diriltileceksiniz" desen, inkarcılar "Mutlaka bu apaçık bir büyüdür" derler (Hûd: 7). "Allah, her canlıyı sudan yarattı. İşte bunlardan kimi karnı üzerinde yürümekte, kimi iki ayağı üzerinde yürümekte, kimi de dört (ayağı) üzerinde yürümektedir. Allah, dilediğini yaratır. Hiç şüphesiz Allah her şeye güç yetirendir" (Nûr: 45).

Kuran-ı Kerim'de Allah, geçmiş milletlere bol bol nimetler verdiğini ve bu nimetlere nankörlük edenleri helak ettiğini ve suyun, yaşam için ne kadar önemli olduğunu hatırlatmaktadır:

"Görmediler mi ki, onlardan önce yeryüzünde size vermediğimiz bütün imkânları kendilerine verdiğimiz, gökten üzerlerine bol bol yağmurlar indirip evlerinin altından ırmaklar akıttığımız nice nesilleri helâk ettik. Biz onları, günahları sebebiyle helâk ettik ve onların ardından başka nesiller yarattık. (En'am 6/6)

İnsan gibi bitkilerin de hayatının suya bağlı olduğu Kur'an-ı Kerim'de, önemle vurgulanmaktadır.

"Yine O'nun âyetlerindedir ki, size hem korku ve hem de umut vermek için şimşegi gösteriyor. Ve gökten bir su indiriyor da onunla yeryüzüne ölümünden sonra hayat veriyor. Şüphesiz ki bunda aklını kullanacak bir kavim için nice ibretler vardır." (Rum 30/24 17). "Bir de yeryüzünü görürsün ki kupkuru; fakat biz onun üzerine su indirdiğimiz zaman, harekete geçer, kabarr ve her güzel çiftten bitkiler bitirir." (Hac 22/5).

İslami inanca göre Hz. Adem mehr olarak Havva'ya tuz verir. Allah Havva'yı nikahlayınca mehri yeryüzünde tuzdu; dolayısıyla tuz, anamızın nikahındaki mehirdir (Öztelli, 1974: 413). Tatlı su da Hz. Peygamber'in kızı Fatma'nın mehridir. Yeryüzünde ne kadar tatlı su varsa canı yaratan Allah, hepsini Fatma'nın mehri kılmıştır (Gölpınarlı, 1949-50: 328 vd; Gökyay, 1973: CCXCIV).

Yemeğe başlamadan önce az miktarda tuz tatmak sünnetten sayılmıştır (Mu'înü'l- Mürîd, 2006: 45). Hz. Peygamber: "Katığının efendisi tuzdur." demiştir (Kütüb-i Sitte: 990/6977). Yine Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'ye "Ya Ali! Yemeğe tuzla başla!" diye emrettiği ifade edilir. Hücetü'l-İslâm İmam Gazâlî, yemeğe tuz tadararak başlamayı 'yemeğe başlama adabı' olarak görür (Gazalî, 2/15: 2012). Hz. Ayşe: "Ey Allah'ın Resulü! Verilmemesi caiz olmayan şey nedir?" dediğinde , 'su, tuz ve ateş' yanıtını alır. Tekrar. "Ey Allah'ın Resulü, suyu anladım, peki tuz ve ateş niye öyledir?" der ve şu cevabı alır: "Ey Humeyrâ! Kim isteyene ateş verirse, bu ateşin pişirdiği her şeyi tasadduk etmiş gibi olur; kim su bulunan yerde bir Müslümana bir içimlik su içirirse, sanki bir köle azat etmiş gibi olur; suyun bulunmadığı yerde içirirse, ona hayat bahşetmiş gibi olur (Kütüb-ü Sitte, 1993: 774(2474) (6761). Hz. Ali ile Haz. Fatma'nın evlenmesinde Haz. Peygamber, eve alınan örtü, döşek ve kap-kacak gibi nesnelere önce bereket duası eder, sonra bütün sahabeleri toplar, Hz. Peygamber, Hz. Ali'nin elini tutup Hz. Fatma'nın yanına getirir, onu Fatma'nın katına oturtur, "Ey

Tanrım, bu ikisi benim için bütün yaratıklardan daha sevgilidir, sen de bunları sev bunların uğruna bereket ver..." diye dua ettikten sonra bir çanak su getirerek, çanağa dua eder ve bu dualı suyu Hz. Fatma'nın üzerine serper (Kerderli Mahmud, 1956: 159 v.d.).

Bektaşî ve Alevilerde de yemeğe tuzla başlanıp tuzla bitirilmesi gelenekten gelir. Kutsal sayılan tuzun tatlılara bile bir parça atılması öngörülür (Öztelli, 1974: 413). Vilâyet-nâme'de, aslında Hacı Bektaşî Velî'nin keramet gücünü göstermeyi amaçlayan ancak bunun yanında tuzun bir tat ve lezzet unsuru olarak önemsendiği iletilisini de veren menkabevî bir olay, Bektaşîlerce tuzun çok önemsendiğini ortaya koymaktadır (Vilâyet-nâme, 1958: 58).

Dini-mesleki bir karakter taşıyan ahiliğin anayasası "Fütüvvetnâme"lerde tuz ve tuzlu suyun, inanç ve gelenekler üzerinde ne kadar etkili olduğuna dair önemli bilgiler verilmektedir. Fütüvvetin üç kolundan biri olan 'Kavlî' kolu ahî ve şeyh görmeden fütüvvet ehline bağlananların yoludur. 'Seyfî' koluna, bir ahîye bağlanıp, 'şedd' (kuşak) kuşanıp 'çerâğ' almakla girilir. İlkinin Hz. Ebubekir'den, ikincisinin Hz. Ali'den geldiği söylenir. 'Seyfî'ler, asker olan ahîlerdir. Bunlar şerbet yani tuzlu su içerek ahîden kılıç kuşanmışlardır. Üçüncü kol 'Şürbî' koludur. Bunlar da ahîden tuzlu su içenlerdir (Cumbur, 1976: 61). Burada tuzlu su, bilgiyi; 'şedd' kuşanma, yiğitliğe ve hizmete hazırlığı; bir de şalvar giydirme adeti vardır ki o da namusu simgelemektedir (Cumbur, 1976: 66).

Ahilik teşkilatında, henüz yola girmemiş ama toplantı yerlerine (zaviyelere) gidip gelenlere 'ahbâb'; yiğitlik grubuna dahil olan ve yola giren gençlere de 'terbiye' denir. Tuzun önemli bir rol oynadığı ahiliğe kabul edilme törenlerinden birinde, 'terbiye', merasim yerine getirilir ve genellikle merasimi yöneten nakîyb, bir eline bir tutam tuz, öbür eline bir tas su alıp ortaya gelir ve tuzu suya atarak : "Ulu Tanrı suyu temizleyici, tuz'u da oldurucu kıldı ve yüce buyruğuyla, bu tatlı ve içilecek su, öbürü de tuzlu ve acı, buyurdu. Onu, ahîd, borç ve mîsak kıldı. Tanrı lânet etsin ahîdini bozana" şeklinde duada bulunduktan sonra tuzu suya döker (Gölpınarlı, 1949-50: 18, 29). Devam eden merasimin yemin bölümünde ise terbiye'nin eline, içine tuz atılmış su kasesi verilir. Yeminini eden 'terbiye', Şerbeti (tuzlu suyu) içtikten sonra şeyhin, ahinin elini saygıyla öper. Terbiye'nin içtiği bu şerbete, "şerbet-i muraza" (razı olma) şerbeti denir. Bu şerbeti içenler süt kardeşi olurlar (Gölpınarlı, 1949-50: 223). Törenlerin bu bölümünde uygulanan geleneklerin köklerini Hz. Muhammed zamanına kadar taşıyanların bu konuda naklettikleri bir olay tuzun önemine vurgu niteliğindedir:

"Peygamber bir bardak su ve biraz tuz istiyor, Selmân-ı Fârisî getiriyor. Peygamber bir miktar tuz alıp 'bu şeriattır' diyor ve bardağa atıyor. Yine bir miktar tuz alıp 'bu da tarikattır' diyor, onu da suya döküyor. Üçüncü defa yine bir miktar tuz alıp 'bu da hakikat' diyerek yine bardağa atıyor ve suyu Ali'ye verip içiriyor. 'Sen benim refiikimsin, ben Cebrail'in refiikiyim, Cebrail de Tanrı refiikidir' diyor. Sonra Selman'a, Ali'ye refiik olmasını söylüyor. Selman Ali'nin elinden tuzlu su içerek onun refiiki oluyor. Ondan sonra Peygamber, şalvarını Ali'ye giydiriyor, belini bağlıyor, "Ya Ali, seni tekmil ediyorum, kemale ulaştırıyorum" diyor. İşte, fütüvvet ehli arasında 'kadeh sunmak', 'şalvar giymek' ve 'bel bağlamak' yani refiiklik ve kardeşlik kuralları buradan kalmadır." (Gölpınarlı, 1949-50: 18, 36,39).

Kadehteki su, duruluğu bakımından ilim, hikmet ve ezeli istidada işarettir. Tuz bütün fazilet ve güzel huyların edinilmesini sağlayan adalet sembolüdür (Cumbur, 1976: 61). Hatta aklî olgunluk ile ahlaka ait faziletlerin hepsi, adaletle meydana çıkar. Nefis, bu faziletlerle kuvvet bulur ve derecesinden yükselir. Bir insanda, her şeyin ortasına sahip oluş, her hususta ölçülü hareket ediş olmazsa o insan olgunluğa eremez (Gölpınarlı, 1949-50: 36-39; Gözaydın, 1976: 65-66).

Tek tanrılı din anlayışında bazı yerler, kutsalı açığa çıkardığı için değerli sayılmıştır. Bu kutsal mekanlar arasında Kâbe ve çevresi, Ganj nehri, Kudüs'teki mekanlar ilk akla gelenlerdir (Yılmaztürk, 2003: 79). İslâm inancında zezem suyunun önemli bir yeri vardır. Müslümanlar, zezem suyunun oluşumuyla ilgili anlatıyı hac esnasında Sefa ve Merve tepeleri arasında yedi kere gidip gelmek şeklinde ritüelleştirmişler ve bu ritüel, hac ibadetinin vazgeçilmez bir geleneği olmuştur (Eliade ve Couliano, 1997: 183). Buna benzer kutsallaştırma ritüelleri Hacı Bektaş Veli türbesini ziyaret eden Aleviler tarafından da uygulanmakta ve "Beştaş bölgesi" olarak bilinen mekandaki bir çeşme, zezem çeşmesi olarak nitelendirilmektedir (Sözengil, 1991: 103).

Su, insan sağlığı açısından da önemli görülmektedir. Özellikle hastalıkları tedavide yer altı maden sularından yararlanma geleneği, milattan önceki devirlere kadar uzanmaktadır (Özer, 1989: 205).

Sonuç

Başlangıçta insanları tedirgin eden, ancak çağın koşulları ve bilgisiyle de anlamlandırılmayan birtakım olayların sonucu olarak ortaya çıkan korku ve çaresizlikler, doğa üstü güçlere bağlanılarak giderilmeye çalışılmıştır. Evrenin heyecan ve merak uyandıran muhteşem sonsuzluğu, inanç duygusunu güçlendirmiştir. Kozmosun (evrenin) oluşumunda en etkin unsur olarak görülen su, bir anneyi, yaratıcı dışı Tanrı'yı ya da diğer ifadeyle "İlksel Ana"yı simgelediği için kutsal kabul edilmiştir. Her şeyin kendinde temellendiği ilk ana madde "Arkhe"i oluşturan dört unsurdan biri olması da suya ayrıca evrensel bir değer katmıştır. Su, Türk ve dünya mitolojilerinin çekirdeğini oluşturan temel unsurlardan biri kabul edilmiştir. .

Mitolojik düşünceden tek tanrılı dinlere geçiş sürecinde de kozmik ve simgesel anlamlar yüklenen bazı mekanlar ve aynı mekanın parçası olan sular, kutsallığını korumuştur. Bugün de bu tür mekanlar, hala inanç çevrelerinin ilgi odağı durumundadır.

Su kavramı ve birçok doğa unsurlarına bağlı olarak toplumsal hafızada yer eden mitolojik birikimler, masal ve destan gibi ulusların halk edebiyatlarına dair türlerin gelişmesine sağladığı katkının yanında bu alanda gerçekleştirilen folklor araştırmaları için de önemli bir kaynak kabul edilmiştir.

Bütün mitolojilerde bir renk, bir hareket ve güzellik unsuru olarak betimlenen su, günümüz sanatında ele alınmalı, söz gelimi Tanrıya yaratma ilhamı veren "Akene", kozmosu kaplayan uçsuz bucaksız su dalgaları, deniz köpüğünden Afrodit'in doğuşunu anlatan tasarımlar; güzel bir kızın ağaç dekoru ortasında doğuşu gibi güzel sanatların her bir dalı için bir ilham kaynağı sayılabilecek insan hayalinin bu güzel motiflerinin güncel taşınarak özgün bir üslupla yeniden işlenmesi, insanın tarihi, kültürü kısacası geçmişiyile olan bağlarına güç katacaktır.

KAYNAKÇA

- Akman, Eyüp (2002). Türk ve Dünya Kültüründeki Su Kültü Üzerine Düşünceler. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C.10, No: 1, s. 1-10.
- Bahar, Hasan (1997). Korualan'daki (Gezlevi) Kütük Dökme Geleneği Üzerine Etnolojik Bir Araştırma. *Milli Folklor*, 33.
- Bang W. ve Rahmeti, G.R. (1970). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: MEB.
- Bratton, F. G. (1995). *Yakın Doğu Mitolojisi*. Çev. Nejat Muallimoğlu, İstanbul: MÜİFV. Yayınları.
- Burckhard, Titus. (1997). *Aklın Aynası*. Çev. Volkan Ersoy, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Canan, İbrahim (1993). *Kütüb-i Sitte*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Challage, F. (1987). Japon Efsaneleri. Çev. Eray Canberk, Ankara: Okyanus Yayınları.
- Çoruhlu, Yaşar (2010). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Cumbur, Müjgan (1976). Ahilik Geleneği ve Görenekleri Üzerine. I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 21. C.IV'ten ayrı basım, s. 61.
- Ebülğazi Bahadır Han (...). *Türklerin Soy Kütüğü*. Haz. Muharrem Ergin, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser: 33.
- Eliade, Mircea (1992). *İmgeler ve Semboller*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece Yayınları.
- _____ (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. Çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, Mircea ve Couliano, I. P. (1997). *Dinler Tarihi Sözlüğü*. Çev. A. Erbaş, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ergin, Muharrem. (1970). *Orhun Abideleri*. İstanbul: MEB.
- Feridüddin Attâr (...). *Evlîya Tezkireleri*. Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Estin, Colette ve Laporte, Helene (2003). *Yunan ve Roma Mitolojisi*. Çev. Musa Eren, İstanbul: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1949-1950). *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları*. İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, 11. cilt, No 1-4.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1958). *Menakıb-ı Hacı Bektâş-ı velî (Vilâyet-nâme)*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Gökalp, Ziya (1975). *Türk Töresi*. İstanbul: Türk Kültür Yayınevi.
- Gökay, Orhan Şaik (1973). *Dedem Korkutun Kitabı*. İstanbul: MEB.
- Gözaydın Nevzat (1976). Türkiye Folklorunda Tuz. *Ankara: I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, II. cilt. Halk Edebiyatı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 61-66.
- Gültepe, Necati (2014). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Resse Yayınları.
- Hassan, Ümit (2000). *Eski Türk Toplumunun Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Hesiodos Eseri ve Kaynakları (1977). Çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu. Ankara: TTK Yayını.
- Hooke, S.H. (1995). *Orta Doğu Mitolojisi*. Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi.
- Hüccetü'l İslâm İmam Gazâlî (2012). *İnyâ-yı Ulumi'd-Din. Kitabı Adab-ı Ekl*. Terc. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları.
- İnan, Abdülkadir (1953). Türklerde Su Kültü ile İlgili Gelenekler. *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.
- İnan, Abdülkadir (1972). *Manas Destanı*. İstanbul: MEB.
- İnan, Abdülkadir (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: MEB.
- Kalafat, Y. (1995). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- Kerderli Mahmud (1956). *Nehcü'l-Feradis*. Ankara: TTK. Yayını.
- Kitab-ı Mukaddes (1941). *Eski ve Yeni Ahit*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.
- KOCABAŞ, Şakir (...). *Kuran'da Yaratılış*. İstanbul: Pınar Yayını.
- Kramer, Samuel Noah (1999). *Tarih Sümerde Başlar*. Çev. nHamide Koyukan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- _____ (2002). *Sümerler*. Çev. Özcan Buze, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- _____ (2002). *Kurnaz Enki*. Çev. Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Krickeberg, W. (1997). *İnka ve Maya Efsaneleri*. Çev. Alev Kırım, Ankara: Okyanus Yayınları.

- Kurlansky, Mark (2003). *Tuz, İnsanlığın Tuzlu Tarihi*. Türkçesi: Ali Çakıroğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Malinowski, B. (2000). *Büyük, Bilim ve Din*. Çev. Saadet Özkal, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Oğuz, Öcal (1998). Mitolojimizde ve Ural Batur Destanında Başlangıçtaki Sonsuz Su. *Milli Folklor*, S 38.
- Ögel, Bahaeddin (1989). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- _____ (1971). *Türk Mitolojisi II*. İstanbul: MEB.
- Özcan, Şefik (1970). *Klasik Yunan Mitolojisi*. İstanbul. Ötüken Neşriyat.
- Özer, Nurten (1989). Türk Halk Hekimliğinde Kaplıcalarımız. *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, 204-207.
- Öztelli, Cahit (1974). Anadolu'da Şamanlığın İzleri. *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*, Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 9.
- Platon, Şölen (2002). *Sevgi Üstüne*. Çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Şefik Matbaası.
- Roux, Jean-Paul (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Schimmel, Annemarie (2001). *İslamın Mistik Boyutları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Sözengil, T. Mümtaz (1991). *Tarih Boyunca Alevilik*. İstanbul: Çözüm Yayınları.
- Şeyh Şeref Hâce (2006). *Mu'înü'l-Mürîd*. Haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, İstanbul: Beşir Kitabevi.
- Togan, Zeki Velidi (1948). *İbnü'l-Fakih'in Türklere Ait Haberleri*. Ankara: Belleten. XII. S 45.
- _____ (1970). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Yılmaztürk, F. Büşra (2003). *Mircea Eliade'nin Kutsal Anlayışı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.